

La importància històrica de les cròniques de la guerra de las Alpujarras: estudi comparatiu de la batalla de Frigiliana

The historical importance of the chronicles of the Alpujarras war: A comparative study of the battle of Frigiliana

VÍCTOR JURADO RIBA
juradoribavictor@gmail.com
Universitat de Barcelona

Resum: La rebel·lió morisca de las Alpujarras (1568-1571) és un conflicte molt ben conegut, però no només per l'esforç de la historiografia, sobretot andalusa. La funció dels cronistes és fonamental a l'hora d'establir fets, sobretot per la voluntat històrica que presenten els textos i la seva presència al mateix front de batalla que han establert aquells que han estudiat les seves biografies. En aquest escrit anirem més enllà: es prendrà la batalla del penyal de Frigiliana com a element central, i s'enfrontaran la correspondència dels líders i les narracions que en van fer les cròniques, tot analitzant els diversos elements que envoltaren l'enfrontament i calibrant la seva precisió i, fins i tot, com ofereixen certa informació més versemblant que la del propi Lluís de Requesens.

Paraules clau: Lluís de Requesens, Guerra de las Alpujarras, cròniques, Luis del Mármol Carvajal, Diego Hurtado de Mendoza.

Abstract: The Moorish rebellion of Las Alpujarras (1568-1571) is a well-known conflict, but not only because of the efforts of historiography, especially Andalusian. The role of chroniclers is crucial in establishing facts, especially because of the historical will of the texts and their presence on the battlefield, as demonstrated by those who have studied their biographies. In this paper we will go further: we will take the battle of the rock of Frigiliana as a central element and will face the correspondence of the leaders and the narrations in the chronicles, analysing the various elements of the confrontation and calibrating their accuracy and even how they offer some more plausible information than Lluís de Requesens himself.

Keywords: Lluís de Requesens, War of the Alpujarras, Chronicles, Luis de Mármol Carvajal, Diego Hurtado de Mendoza.

DATA PRESENTACIÓ: 01/11/2021 ACCEPTACIÓ: 10/11/2021 · PUBLICACIÓ: 24/12/2021

1. Introducció: la informació de les cròniques a la llum de la documentació

La guerra de las Alpujarras ha estat un dels moments del regnat de Felip II on la historiografia ha parat més atenció. L'interès generat és motiu de la interrelació de diverses problemàtiques històriques en un mateix punt: el problema morisc i com va ser un dels escenaris clau que provocarien la seva expulsió unes dècades després (a partir del 1609), la mobilització de les ciutats i la guerra interior, l'amenaça sempre constant de l'Imperi Otomà durant els anys de més tensió que culminarien a la batalla de Lepant, les repercussions econòmiques pel territori per la desaparició del seu principal motor i, relacionat amb això, la dispersió de tot un poble per Castella.

Si quelcom ha facilitat la tasca als historiadors per tal d'accedir a aquests moments d'enorme dificultat, incerteses i tensions, han estat les grans cròniques que van escriure i publicar alguns dels protagonistes d'aquells anys. Cal destacar-ne dues per aquest estudi, la de Diego Hurtado de Mendoza i la de Luis de Mármol Carvajal, tot i que cal esmentar-ne també, tot i que menys útil per aquest cas, a Ginés Pérez de Hita com a últim de la tríada de cròniques referides a la guerra que han aportat una informació destacada.

En aquest estudi, s'accedirà al seu valor com a document històric a través del tractament que van fer de la batalla de Frigiliana, disputada l'11 de juny del 1569. Aquest enfrontament, com veurem, serà l'inici de la carrera militar per un dels grans personatges del moment, Lluís de Requesens, l'extensa documentació del qual ens permetrà fer una comparativa amb les susdites cròniques.

Unes cròniques, d'altra banda, que han estat lloades de forma continuada, i amb molta raó, per la majoria d'autors (Sanchez Ramos 1996; Gil Sanjuán 1997 o Barrios Aguilera 2008: 358-367). Tot i que les dues principals obres tenen edicions de qualitat, la de Bernardo Blanco González (1970) pel cas de la de Diego Hurtado de Mendoza i la de Javier Castillo Fernández (2015) per la de Luis de Mármol Carvajal, s'empraran les edicions originals dels textos. Pel cas de la *Historia de la rebelión y castigo de los moriscos del reyno de Granada* de Luis de Mármol Carvajal, l'edició del 1600 i pel *De la Guerra de Granada* de Diego Hurtado de Mendoza, el manuscrit de la Biblioteca Virtual d'Andalusia.¹ Tan importants són que fins i tot les biografies de Requesens més clàssiques empenen les cròniques sense citar-les explícitament, però amb una informació sobre fets i dates extreta clarament dels susdits cronistes, especialment Luis de Mármol Carvajal (Clopas Batlle 1971: 85-87; Xavier 1984: 206-207). Val a dir que no serà aquest l'espai d'un recorregut sobre els principals autors que han tractat la guerra de las Alpujarras o el regne de Granada², sinó una comparativa entre la documentació del gran protagonista de la batalla de Frigiliana, qui va liderar l'assalt, Lluís de Requesens, i la narració de dita topada que van fer els dos principals cronistes.

1 Biblioteca Virtual d'Andalusia (BVA). Manuscrit 2032.

2 Per destacar alguns noms que han estudiat el conflicte granadí: Bernard Vicent, Manuel Barrios Aguilera, Valeriano Sánchez Ramos, Juan José Bravo Caro o Antonio Jiménez Estrella, entre d'altres.

2. El camí cap a la batalla de Frigiliana

La batalla de Frigiliana cal introduir-la dins el que la historiografia acostuma a tractar com la segona fase de la guerra, un cop acabades les campanyes inicials del Marquès de los Vélez i el Marquès de Mondéjar, quedant només el segon d'ells al capdavant d'un exèrcit.

Aquesta batalla també caldria emmarcar-la dins la trajectòria de Lluís de Requesens i la seva arribada des d'Itàlia amb tropes regulars dels terços (Sánchez Ramos 2004: 77-112; García Hernán 1996: 53-61). Requesens, Comanador Major de Castella de l'orde de Santiago, havia estat ambaixador a Roma des del 1563, però recentment nomenat Lloctinent general de Mar, amb unes instruccions signades el 22 de març del 1568 per Felip II.³ Durant aquest temps, entre el seu nomenament i l'anada definitiva del Comanador Major cap a Granada, va haver una doble ambaixada a Roma dels germans Requesens-Zúñiga, amb Lluís de Requesens i Juan de Zúñiga fent la tasca de forma conjunta. Fou aquest darrer qui prendria el relleu del seu germà en solitari, destacant-se com un dels millors ambaixadors de Felip II, i sobresortint especialment la seva implicació en la negociació de la Santa Lliga.

A finals d'any, Felip II avisava al seu ambaixador de Roma de l'aixecament que s'havia produït:

En el Alpuxarra que es una parte de sierra muy áspera del dicho reyno comenzó muchos días ha a aver muchos monfies, que son moriscos malhechores y delinquentes, que por sus delictos y exçesos y temor de la justia andan fuera de los lugares, los quales se han ydo castigando y limpiando la tierra dellos, y por ser tan áspero no se han podido acabar y estos han ydo inquietando a sus parientes y a otros de su naçión que todos son gente tan liviana que solo esto y el deseo que tienen de bivar en su ley con libertad y fiarse de la calidad de la tierra ha sido causa para lebantarse, como lo hizieron la víspera de Navidad en la noche algunos lugarejos de la dicha Alpuxarra.⁴

L'objectiu de l'ordre del rei al Comanador Major d'anar fins les aigües andaluses era clar: tenir el control de les costes per tal que no poguessin rebre ajuda des del nord d'Àfrica, havent de reforçar els contingents de la Monarquia amb 2000 soldats dels terços de Nàpols i Llobardia.⁵ Un trajecte que, com és ben sabut, no va ser pas fàcil. Va patir una tempesta que va desfer la flota, acabant la seva nau a Menorca i, després, a Palamós, on els esclaus turcs i nord-africans es van aixecar en armes, essent reduïts pels soldats i, molt especialment, pels remers cristians, els quals van defensar la nau dels seus companys de cadena aixecats.⁶

3 Archivo General de Simancas (AGS), EST, llib. 90, p. 17r.

4 AGS, EST, llig. 910, doc. 171.

5 AGS, EST, llig. 910, doc. 168.

6 Archivo Histórico de la Nobleza (AHNOB), Santa Cruz, c.77, doc. 106.

Lluís de Requesens es va aturar a Santa Pola a passar revista a la tropa i va trobar que el marquès de Mondéjar era l'únic que dirigia un contingent contra els moriscos aixecats. En un primer moment va patricular la costa de Granada, però era conscient de les limitacions operatives que tenien aquestes galeres davant la missió i l'extensió a cobrir:

si estas galeotas an de venir a dar este socorro, no se han de descubrir en la costa de España sino venirse por la suya, y siendo la travesia tan corta an de aguardar a venirse a una noche a hechar la gente o armas en una playa y bolverse, y teniendo la costa del Reyno de Granada más de dozientas y cinquenta millas, ha de ser muy gran dicha el toparlas en ella.⁷

Sempre pragmàtic i intentant donar una visió el més ampla possible sobre les particularitats del conflicte i les possibilitats reals d'una intervenció otomana a la península, assegurava que no creia que estigués implicat el rei d'Alger per ordre del Turc, ja que això «moviera también por la misma causa a que se levantaran los del Albaiçin, y los de los reynos de València y de Aragón y Murçia».⁸ Un temor a l'aixecament valencià que ha estat treballat per Jorge Catalá i Sergio Urzainqui (2009). Tanmateix, considerava que, en aquest cas, una intervenció otomana aniria més encaminada a centrar els esforços de la Monarquia a propi territori peninsular, evitant que pogués intervenir amb contundència a un hipotètic atac sobre Nàpols o Sicília.⁹

Va arribar a Vélez-Málaga el 3 de juny després de perseguir uns avisos de naus enemigues que no va trobar. Un cop allà, va saber de l'aixecament dels moriscos de la serra de Bentomiz, dels dinou llocs, que s'havien aplegat i refugiat al penyal fortificat de Frigiliana. Va ser el corregidor de Màlaga, que ja havia escaramussat amb ells, qui va demanar la intervenció a Lluís de Requesens, perquè «estava bien desconfiada que se pudiera tomar aquel fuerte sin soldados viejos, y encaresciome tanto de la importancia que era este sitio y la dificultad que abia en degollar o hechar del a estos moros con qualquier dilación que huviese»¹⁰. Així es va convèncer a actuar. I, certament, segons les narracions dels cronistes, i la detallada que ofereix Lluís de Requesens a Felip II un cop passada la batalla, sembla que tot i que les condicions no eren pas favorables l'actuació havia de ser ràpida. Més enllà dels números que hi participaren o periren, allò en el que coincideix tothom és l'extrema aspresa del terreny defensat pels moriscos i, per tant, les condicions defensives naturals que van gaudir els aixecats, sent impossible l'assalt per les milícies urbanes, molt indisciplinades, més comunes durant la guerra. És a dir, procurant explotar el principi d'oportunitat i evitar que els moriscos es fortifiquessin encara millor, amb les tropes dels *tercios* d'Itàlia i de les milícies locals dels voltants, es va atacar la posició.

7 AGS, EST, llig. 912, doc. 101.

8 AGS, EST, llig. 1224, doc. 12.

9 *Ibidem*.

10 AGS, EST, llig. 912, docs. 103-105.

3. La revolta de Bentomiz i la descripció del lloc de Frigiliana a les grans cròniques

Si iniciem aquesta visió de les cròniques amb la de Luis de Mármol Carvajal, trobarem un enorme detall, també en allò que Lluís de Requesens no arribava a saber. Aquest autor assegurava al pròleg de l'obra haver-se trobat present a la guerra, gairebé atribuint-se les funcions d'historiador i soldat:

Prosiguendo en la aceptación del peligroso trabajo de la historia, escribimos el rebelión y castigo de los Moriscos del Reyno de Granada, con todas las cosas memorables del, lo qual pudimos hazer con más comodidad que otro por aver asistido desde el principio hasta el fin en el exercito de su Magestad (Mármol Carvajal 1600: pròleg s/p).

Com diu Sánchez Ramos (1996: 237), és probable que l'autor participés en persona a l'atac sobre Frigiliana, cosa que explicaria el grau de detall ofert. El capítol XVII del llibre sisè, titulat *Cómo Competa y los otros lugares de la sierra de Bentomiz se alçaron y se recogieron al fuerte peñón de Fregiliana* i iniciat a l'anvers de la pàgina 145 de l'edició emprada del 1600, parla dels moments immediatament previs a la batalla, fent una exhaustiva relació dels alçaments de la serra de Bentomiz. Es van aixecar en un primer moment els veïns de Canillas de Aceituno, Sedella i Salares, i els de Competa i altres llocs de la serra de Bentomiz els van seguir esperonats per Martín Alguacil, tot i que poc després fou substituït per Hernando el Darra com a líder. Aquests moriscos s'aplegaren i «nombraron capitanes particulares cada lugar, y pareciéndoles que estarían mejor todos juntos en el peñón de Fregiliana, que era muy fuerte y cerca de la mar, embiaron a dezir a los del fuerte de Sedella que se viniesen a juntar con ellos» (Mármol Carvajal 1600: 145r).

També és precís Diego Hurtado de Mendoza, qui assegura que aquests moriscos no van fer els excessos dels de la Alpujarra, simplement, els de la serra de Bentomiz, van marxar «contentándose de recoger la ropa a lugares fuertes sin hazer daños, hecharon vando que ninguno matasse o capturasse christiano, quemase iglesia, tomase bienes o de christianos o de moros». ¹¹ Sobre la posició on es van retirar, plegats, diu l'autor que «fortificaron para refugio y seguridad de sus personas un monte llamado Frexiliana la vieja, a diferencia de la nueva, cerca della, deshabitado de muchos tiempos, los antiguos romanos y españoles lo llamaron Sexifirmium». ¹²

Aquestes cròniques resulten útils per complementar la informació que aporten les cartes de Lluís de Requesens que es presentaran tot seguit, ja que la darrera intenció d'aquestes era defensar-se per haver dut a terme una acció ofensiva, arriscant tropa i deixant les galeres mancades de lideratge, sense ordre específica de Felip II o de Don Joan d'Àustria. Aquest és el cas del capítol XVIII del llibre sisè de Luis de Mármol Carvajal (1600: 146a-147a). Més enllà de la narració de les primeres topades d'aquests moriscos amb grups locals, allò més destacable del capítol és, sens

11 BVA, Manuscrit 2032., p. 49a.

12 *Ibidem*.

dubte, l'eloqüent descripció que fa del lloc de Frigiliana, i que encaixa perfectament amb la dificultat que narra Requesens que va tenir per escalar i ocupar el lloc:

Este peñón está entre el lugar de Competa y la mar, tiene a Levante el río de Chillar, que corre por asperísimas quebradas de sierras, a Poniente el de Lautin,¹³ que con yqual aspereza se va a meter en la mar, a Tramontana haze la sierra de Bentomiz una quebrada muy honda de donde comienza a subir el peñón en mucha altura, y al Mediodía buelve a baxar con otra decendida muy áspera que se parte en dos lomas, la una va entre Levante y Mediodía a dar al lugar de Fregiliana, y la otra más a poniente al Castillo de Nerja y quedado el peñón mucho más alto que ellas, sin padastro que de ninguna parte le señoree tiene las entradas tan fragosas de riscos y de peñas sajadas que poca gente puesta arriba las puede defender a qualquier numeroso exercito. Por la parte del río de Chillar se saca una acequia de agua con que se regavan las tierras y haças de Fregiliana, que estava en este tiempo despoblada, y pasa la acequia al pie del peñón, que era la ocasión principal que los movió a meterse allí, porque no se les podía quitar el agua sin grandíssima dificultad, y la Fuente del Álamo que está a estotra parte entre Poniente y Mediodía les caya algo arredrada. En lo alto del peñón se haze un espacioso ámbito no muy llano ni muy áspero, donde pudieran caber todos los moradores de la sierra de Bentomiz y mayor número si lo uviera (Mármol Carvajal 1600: 146r).

Ens trobaríem, doncs, parlant d'una posició fàcilment defensable per un contingent prou nombrós tot i que amb un armament pobre. Una muntanya seria un avantatge estratègic fonamental pel defensor i un gran obstacle per l'atacant, perquè, com explicava el propi Mármol Carvajal (1600: 151r):

Se hizo con tanta furia y presteza [atacar] que dava bien a entender nuestra gente el deseo que tenía de llegar a las manos con los bárbaros infieles, subiendo por laderas tan ásperas y fragosas que aun huyendo temieran otros de yr por ellas, uvo muchos que antes de llegar arriba yvan vencidos del cansancio que les dobava la neçessidad de yrse apartando y encubriendo de las peñas y piedras que los enemigos echavan rodando sobre ellos, que no era el menos peligro.

4. La batalla de Frigiliana: progressió dels fets entre els documents i les cròniques

Quan Requesens va arribar al peu del penyal de Frigiliana, el corregidor de Vélez-Málaga, Arévalo de Zuazo, ja havia escaramussat amb els moriscos atrinxerats en aquella posició natural tant avantatjosa: quan un grup de soldats que observava les posicions enemigues va avançar massa davant la retirada dels moriscos del perímetre, es va trobar a les portes de la posició fortificada, però foren repel·lits pels moriscos un cop els cabdills lideraren la defensa. Per la part cristiana es comptava amb mil cinc-cents infants i la poca cavalleria que va poder aplegar, que havien sortit amb la intenció de «ir a

13 Una toponímia canviada al llarg del temps, però explicada breument a la narració de la batalla de Ramón Rodríguez de Gálvez (1905: 44-51)

reconocerlos, y, en ocasión, combatillos: hállolos en Fraxiliana la vieja fortificados». ¹⁴ Fins i tot amb un punt poètic, Luis de Mármol Carvajal descrivia l'armament amb el que comptaven els moriscos durant aquest primer assalt fracassat de les escasses tropes del corregidor: «aunque avia entre ellos pocos escopeteros y vallesteros, tenían muchos honderos y arrojaban tanta piedra que parecía estar sobre nuestra gente una nube de granizo, y era tan gran el cruxido de las hondas que que semejava una hermosa salva de arcabuzeria» (Mármol Carvajal 1600: 147a). Sobre aquest primer atac, però, molt més explícit és Diego Hurtado de Mendoza:

Paró en la subida de la montaña, creyendo que bastaria mostralles las armas, y allí travó la gente desmandada una escaramuça, y siguiéronles dos vanderas de infanteria sin orden y sin podellos Arévalo de Çuaço retirar, harto ocupado en estorvar que el resto no saliese tres ellos, mas los moros que havian hecho rostro a la escaramuça, viendo la gente que cargava de nuevo, y conociendo la desorden, començaronse a retirar asta sus reparos, y saltando fuera golpe de arcabuzeros y Ballesteros, apretaron nuestra gente casi puesta en rota, executándola asta lo llano. Arévalo de Çuaço, parte acometiendo parte retirando, y amparando la gente, bolvió con ella (algunos muertos y pocos heridos) a Vélez, donde estuvo a la guarda del luhar y de la tierra, y los moros bolvieron a continuar su fuerte. ¹⁵

És a dir, aquesta primera presa de contacte és la que indicava Lluís de Requesens al rei, qui assegurava que sobre el fort «dio más particular cuenta el corregidor de Málaga (...) el qual seis días antes avía venido a las manos con ellos». ¹⁶ Reunió que també descriu de forma detallada Mármol Carvajal (1600: 150r). Un atac inicial desordenat que va provocar prou baixes, més enllà dels «algunos muertos y pocos heridos» que indicava Diego Hurtado de Mendoza. En aquest cas, és més precís Luis de Mármol Carvajal, qui informa que durant aquesta primera escomesa van morir vint dels assaltants cristians, a més de quedar-ne ferits més de cent cinquanta. Des del primer moment, doncs, es va fer evident que haurien d'emprar tropes experimentades per assaltar aquella posició, i les úniques que podien trobar-ne eren les arribades des d'Itàlia que tot just acabava de desembarcar Lluís de Requesens a Vélez-Málaga, i que el corregidor Arévalo de Zuazo no havia dubtat en demanar-li.

La solució a aquesta rebel·lió, doncs, havia de passar per les tropes veteranes arribades feia pocs dies des d'Itàlia. Tan bon punt va arribar a Vélez-Málaga, assabentat ja de l'aplec dels moriscos aixecats a la serra de Bentomiz a Frigiliana, va desembarcar la infanteria per vestir-la i armar-la. Del nombre de soldats informa el principal cronista: dos mil sis-cents soldats dels diversos terços d'Itàlia i quatre-cents dels soldats ordinaris de les galeres (Mármol Carvajal 1600: 150r)

A més, ahora va enviar a don Miquel de Montcada a informar a Don Joan d'Àustria perquè autoritzés l'acció i un missatger a Felip II. Una resposta que no va arribar a temps i que, com veurem, va provocar greus problemes entre Lluís de Requesens i el rei.

14 BVA, Manuscrit 2032., p. 49r.

15 BVA, Manuscrit 2032., pp. 49r-50a.

16 AGS, EST, llig. 912, docs. 103-105.

Sobre els primers moviments preparatius pel que seria l'assalt definitiu, la relació que envia Lluís de Requesens a la Cort i la narració de Luis de Mármol Carvajal gairebé es calquen. Informava el Comanador Major de Castella que «a los quatro deste embie desde la dicha playa (que ay quatro leguas hasta el fuerte) a don Martín de Padilla y quatro capitanes con quatrocientos arcabuzeros y cinquenta cavallos a reconocer el dicho fuerte».¹⁷ Pel que fa a l'historiador soldat, al capítol XXII exposa l'arribada de Requesens, tot i que ell redueix la quantitat d'arcabussers enviats amb don Martín de Padilla fins els dos-cents i puja el número dels cavalls en deu, fins els seixanta (Mármol Carvajal 1600: 150r). Per la part de Diego Hurtado de Mendoza, es limita a dir que va enviar al dit don Martín de Padilla «con alguna infantería suelta para reconocerse el fuerte de Frexiliana».¹⁸ És a dir, entre la informació donada personalment per Requesens a Felip II, en una relació precisa sobre les activitats dutes a terme, i l'obra de Mármol Carvajal només trobem diferències mínimes en el número d'efectius.

Lluís de Requesens va esperar l'arribada de la resposta de Don Joan d'Àustria autoritzant l'atac sobre la posició morisca (un vistiplau que arribaria del Capità General de la Mar, present a Granada, però no del rei), avançant ja les tropes a una campament més proper a l'objectiu a assaltar:

A los seis en la mañana tuve la respuesta del señor don Juan en que me remitía que hiziese lo que me paresciesse, mandándome que fuese con aquel recatamiento que al servicio de Vuestra Magestad convenía. Y luego aquella tarde hize venir la infantería a alojar a esta playa de Torrox, ques dos leguas del dicho fuerte.¹⁹

Que va esperar la resposta de Don Joan d'Àustria també és quelcom que asseguraven les principals cròniques. El mateix passa amb la petició de milícies que va fer a les ciutats properes. Diego Hurtado de Mendoza assegurava que «juntó de Málaga, Vélez y Antequera, por medio de Arévalo de Çuaço y Pedro Verdugo, tres mil infantes»,²⁰ mentre que Luis de Mármol Carvajal, com és habitual, era molt més precís «embió el consejo a mandar a don Gómez de Figueroa, corregidor de Loxa, Alhama y Alcalá la Real, y al licenciado Soto, alcalde mayor de Archidona, que con el mayor número de peones y cavallos que pudiesen recoger en sus gobernaciones fuesen a juntarse con él» (Mármol Carvajal 1600: 150r). Per la seva part, sobre l'aplec gairebé immediat d'aquestes milícies, Lluís de Requesens escrivia al rei que:

Yo me vine aquí con las galeras [a Torrox] y escriví a la Ciudad de Málaga que me embiase la gente que pudiese y al corregidor encargué que la juntase con la de Vélez y me siguiesen.

17 *Ibidem*.

18 BVA, Manuscrit 2032., pp. 53a-53r.

19 AGS, EST, llig. 912, docs. 103-105.

20 BVA, Manuscrit 2032., p. 53a.

Víctor Jurado Riba. La importància històrica de les cròniques de la guerra de las Alpujarras:
estudi comparatiu de la batalla de Frigiliana

También escribí a la Ciudad de Antequera y al corregidor della y al de Loxa que me embiasen la gente útil que por allá se pudiese juntar.²¹

No va anar pas malament aquest reclutament sobtat, sobretot impulsats per l'enorme voluntat combativa de la població civil, transformada ràpidament en militar quan calia, i la implicació de les ciutats properes a cada alçament. Arévalo de Zuazo va tornar de Vélez amb dos mil cinc-cents infants i quatre-cents genets i el mateix 6 de juny va acampar prop de Torrox (Mármol Carvajal 1600: 151a). Unes xifres que Lluís de Requesens reduïa a la meitat a la seva carta: «avia ya llegado la gente de Málaga y Vélez que serían mill y quatrocientos hombres, los mill arcabuceros y los demás vallerteros, y cerca de docientos cavallos».²² Cal destacar, però, que no van arribar a temps pel combat les tropes de totes les viles a les que havien demanat homes: la gent d'Antequera no va respondre a la crida i la de Loja i Alhama arribaren després d'acabada la batalla, uns contingents que estimava en vuit-cents infants i trenta-cinc genets que va enviar de nou a les seves ciutats.²³

L'endemà, el dia 7, Lluís de Requesens va enviar al mestre de camp don Pedro de Padilla i a don Miquel de Montcada amb altres quatre capitans i quatre-cents arcabussers a reconèixer de nou el fort i els allotjaments que caldria ocupar, a més d'enviar galeres a Málaga a agafar vitualles i municions, i posar en ordre armament més pesat: «hize adreçar algunos esmeriles y mosquetes y poner ruedas a dos medios sacres».²⁴ Tanmateix, Padilla no havia quedat satisfet per allò que havia vist, a causa de la boira, per això el dia 8 de juny es va fer una nova inspecció de la posició fortificada que s'hauria d'assaltar. Aquest vegada, la va dirigir Lluís de Requesens en persona amb els mateixos enviats del dia anterior. És significatiu, per tal de veure la diferència entre les principals cròniques, com igual que als capítols XXII i XXIII del llibre sisè de Luis de Mármol Carvajal se segueix al peu de la lletra allò que va passar, és molt més superficial l'explicació de Diego Hurtado de Mendoza al seu manuscrit. Per exemple, el primer d'ells, després d'exposar com es va reconèixer el fort, també amb Lluís de Requesens en persona, posa en boca seva unes paraules que bé podria haver pronunciat, però que ell mai no hauria reconegut davant Felip II:

Don Martín de Padilla reconoció el peñón y refirió que era muy fuerte, y que no se podría subir a él sin grandissimo trabajo y peligro, y aunque al Comendador Mayor le pareció lo mesmo, su mucha prudencia y gran valor le hizo dar a entender a los soldados que avia menos dificultad de la que parecía, diziéndoles que no avia cosa tan áspera de donde la virtud y el esfuerço del buen soldado no hiziese camino (Mármol Carvajal 1600: 151a).

21 AGS, EST, llig. 912, docs. 103-105.

22 *Ibidem*.

23 *Ibidem*.

24 *Ibidem*.

El dia 9 de juny va sortir Requesens del camp amb un contingent prou nombrós: a les banderes de Nàpols i Llombardia hi havia mil sis-cents soldats útils, a banda de constituir una altra companyia de dos-cents cinquanta homes, amb don Juan de Cárdenas com a capità, aplegant els particulars i cavallers que anaven a l'armada, els gentilhomes de les galeres i els propis clients de Requesens. Una companyia que assegurava el Comanador Major que la meitat d'ella eren cavallers.²⁵

El dia 9 de juny el camp es va moure, dividit en dues parts per la condició del terreny i per ocupar tots els passos. Com la soldadesca havia arribat esgotada als dos camps, el dels professionals i el de la gent de la terra, dirigits pel propi Lluís de Requesens i per Arévalo de Zuazo respectivament. Aquests dos camps van ser el de la Fuente del Álamo pels soldats del terços de Nàpols i Llombardia i el de la Fuente de Acebuchal per les milícies urbanes (Mármol Carvajal 1600: 151a). L'anada, però, no va ser pas tranquil·la, com indicava Lluís de Requesens: «escaramuçose aquel día también un poco al rreconocer un nuevo alojamiento porque baxaron a lo baxo moros por la parte donde el corregidor estaba de los quales la gente de cavallo degolló algunos sin rresçibirse daño por nuestra parte».²⁶ Unes escaramusses el dia previ a la batalla que també són presents a la narració de Luis de Mármol Carvajal, qui assegura que va haver certs enfrontaments als dos camps després que don Miquel de Montcada dugués a terme aquest reconeixement amb set-cents arcabussers i cinquanta cavalls:

Anduvo al pie del [peñón] hasta llegar a la loma de Fregiliana y la subió tanto por ella escaramuçando con algunos moros, que llegó a descubrir el llano que se haze en la cumbre del peñón, y vio tantas tiendas y choças de rrama que parecía estar junto en aquel sitio un exercito numeroso de gente (Mármol Carvajal 1600: 151a).

Amb el 10 de juny de descans per la tropa, posant-la en ordre i donant les instruccions del que haurien de fer el dia següent, es va arribar a la jornada de l'assalt, l'11 de juny del 1569, que el Comanador Major descriu amb una gran vivesa. Es comparteix a continuació el text íntegre, per passar tot seguit a veure què en diuen les cròniques d'aquest moment i de les diferents parts descrites pel líder de l'assalt:

A los onze al amanecer se començó a combatir el fuerte por tres partes con la gente vieja y donde a un hora por otras dos con la de los pueblos porque no fueron tan diligentes, aunque no dexaron de pelear muy bien, y si yo tuviera más gente les hiziera combatir por otras dos partes para que no se escapara ninguno porque la disposición de la tierra lo rrequería así. Y estas cinco partes por donde se combatió se rrepartieron en esta manera: por las dos más ásperas y dificultosas arremetió la infantería y gente de galeras, la mitad ygualmente por cada una, y por la que hera a la verdad más áspera y se rescivió más daño arremetió el maese de campo con siete banderas y la otra encomendé a don Miguel de Moncada con otras siete. Por otra parte arto áspera hize arremeter a don Martín de Padilla con treientos hombres, los

25 *Ibidem*.

26 *Ibidem*.

doçientos que me embió el corregidor de Málaga y ciento que se sacaron de la infantería, esta gente de don Martín embié porque adonde se pusieron era una peña que hazía través de donde rescevían gran daño los enemigos que estaban a la defensa de la parte por donde combatía el maese de campo. Por otra parte, hize que arremetiese Luis de Acosta, capitán de la Patrona Real que es muy buen soldado con seisçientos hombres de la gente de los pueblos y por la última el capitán de Malaga con el resto de su gente.

Combatióse quatro oras y media y los moros se pusieron a la defensa tan bien como si fueran soldados viejos y los que en este terçio lo son dicen que no an visto jamás gente combatir mejor ni sitio tan fuerte. Pasado el tiempo que he dicho se començó a entrar el fuerte por la parte de don Miguel de Moncada y luego por la del maese de campo que como he dicho era la más dificultosa y después casi junto por todas la otras.

Dególlose gran cantidad de moros, assí en el fuerte como de los que se escaparon que fueron abaxo en la gente de caballo que yo tenía repartida tamvién en cinco partes aunque la tierra es tan áspera en lo que llaman llano que no pudo hazer la cavallería tanto effetto como hiziera en otra parte y a lo que yo y otros hemos podido juzgar, se degollarían dos mill moros y se devieron escapar más de mill. También se degollaron muchas mugeres y niños de que a mí me pesó arto porque yo avia dado horden que a estos no se tocasen pero llegó la gente tan descalabrada que la cólera les hizo hazer en esto algún exceso.²⁷

Com podem comprovar per la narració viva que fa Lluís de Requesens de la batalla, aquest enfrontament va ser especialment costós per la tipologia d'atac que s'havia de dur a terme i la facilitat de la defensa pel terreny on s'havien atrinxerat. Mármol Carvajal també parla dels diversos cossos en els que es va dividir l'exèrcit per enfilear els barrancs de Frigiliana: per la lloma de de los Pinillos hauria anat don Pedro de Padilla amb tres mànegues d'infanteria del seu terç; per la part de Frigiliana, don Juan de Cárdenas, germà de don Pedro de Zúñiga, comte de Miranda, amb quatre-cents aventurers i alguna gent d'Itàlia; don Martín de Padilla, per una altra lloma amb tres-cents soldats de les galeres i alguns de Màlaga i Vélez, i una companyia del terç de Nàpols; i per una darrera part, de Puerto blanco, havia de pujar la gent de les ciutats (Mármol Carvajal 1600: 151r). Pel que fa a l'ordre d'aquest assalt, també l'explica amb cert detall Diego Hurtado de Mendoza:

Dio la frente a Don Pedro de Padilla, con parte de sus vanderas y otros hasta mil infantes, y mándole subir derecho; a Don Juan de Cárdenas, hijo del conde de Miranda, con quatrocientos aventureros, y otra gente plática de las vanderas de Italia mandó subir por la parte de la mar; la otra, a don Martín de Padilla, con trezientos soldados de galera y algunos de Málaga y Vélez; la demás que acometiesse por las espaldas del fuerte, donde parece que la subida estava más áspera, y por esto menos guardada, estos mandó que llevasse Arévalo de Çuaço con alguna cavalleria por guarda de la ladera y el agua.²⁸

Coincideixen també els dos autors en destacar l'ascens de la tropa de forma irregular, amb els homes de Pedro de Padilla avançant-se. Mármol Carvajal assegura que «quiriendo llevarse la honra

27 *Ibidem*.

28 BVA, Manuscrit 2032., p. 53r.

y el premio de la vitoria, se anticiparon, y comenzaron a subir animosamente por el cerro arriba, mas presto fueron pocos los que quedaron libres de muerte o de heridas» (Mármol Carvajal 1600: 151r). Més literari és Diego Hurtado de Mendoza, qui continuava la seva descripció dels diversos contingents que assaltarien la posició, dient:

Mas don Pedro, aunque de su niñez criado a las armas y modestia del Emperador, soldado suyo en las guerras de Alemania y Flandes, despreciando con palabras la orden del Comendador Mayor, la qual era que los unos esperassen a los otros asta estar igualados (porque parte dellos yvan por rodeo) y entonces arremetiessen a un tiempo, arremetió sin tiempo, y llegó primero por el camino derecho.²⁹

L'assalt havia de ser coordinat per tots els accessos, més o menys fàcils, al penyal fortificat, per això es va ordenar que fessin fum quan haguessin arribat al lloc indicat, però que no iniciessin l'atac fins que es disparés una peça d'artilleria des del quarter. Per tant, per evitar mals encara majors dels que ja havien patit aquest grup de soldats, veient la incipient retirada per haver estat els soldats de Pedro de Padilla repel·lits en un primer moment a base de sagetes i pedres, «el comendador mayor, viendo la desorden, mandó dar la señal del asalto para que no se acabasen de perder aquellos soldados atrevidos» (Mármol Carvajal 1600: 151r).

La defensa que van dur a terme els moriscos va ser ferotge. Lluís de Requesens ho va destacar, així com també els principals cronistes. La dificultat del camí per on escalaven va ser elevada, per això arribaren a destemps uns dels altres i facilitaren la tasca dels moriscos a la defensiva. Si seguim la narració de Mármol Carvajal, no va ser gens fàcil el combat per les tropes que havia dirigit Requesens, produint-se algunes sortides dels moriscos per fustigar les tropes que escalaven el penyal per diverses parts alhora. Segons explica, el més complicat va ser posar peu a la plana que coronava la pujada, després els moriscos van ser fàcilment abatuts pel millor armament dels cristians. Que la resistència devia ser molt dura es desprèn de com s'explica la participació activa en la defensa, fins i tot, de les dones, en un fragment certament adornat i molt literari:

Uvo algunas moras que pelearon como esforçados varones, ayudando a sus maridos, hermanos y hijos, y quando vieron el fuerte perdido se despeñaron por las peñas más agrias, quiriendo más morir hechas pedaços que venir en poder de christianos, a otras no les faltó ánimo para ponerse en cobro con sus hijos en los hombros, saltando como cabras de peña en peña (Mármol Carvajal 1600: 152r).

Una lluita acarnissada que també exposa Diego Hurtado de Mendoza a la seva obra, qui explica la història d'un turc que va dir a les tropes reials un lloc per on atacar a canvi de la seva llibertat. També coincideix en dir que fou l'escalada el pitjor moment per les tropes cristianes, perquè quan els moriscos es van trobar atacats per dos fronts: «fue porfiado, por la una y otra parte, el combate

29 *Ibidem*.

hasta venir a las espadas, de que los moros se aprovechan menos que nosotros, por tener las suyas un filo y no herir ellos de punta».³⁰

Pel que fa als resultats de la batalla i les morts d'ambdós bàndols, el que Lluís de Requesens justificava de forma superficial per arribar la gent "tan descalabrada", també coincideixen prou en les xifres. Entre els moriscos, segons el manuscrit consultat de l'obra de Diego Hurtado de Mendoza, les morts són properes als 2000 que dona el Lloctinent General de Mar en la seva carta a Felip II, amb un bon nombre de dones i nens entre les víctimes (que també ho destaqui fa pensar en un especial acarnissament amb ells quan arribaren al cim, després de rebre sagetes, pedres i alguns trets durant l'ascens): «murieron de los enemigos, dentro del fuerte, quinientos hombres, la mayor parte viejos; mugeres y ninos casi mil y trezientos, con el ímpetu y enojo de la entrada, y después de salidos en el alcance, y de heridos, otros cerca de quinientos; capturaron casi dos mil personas».³¹ Luis de Mármol Carvajal segueix aquesta línia, però ofereix les dades dels capturats d'una forma més freda: «de quatro mil moros que avia en el peñón murieron los dos mil, los otros pudieron yrse a la Alpuxarra, y muchos dellos tan heridos que murieron en el camino» (Mármol Carvajal 1600: 152a-152r). Allò més destacable del que diu és, però, el botí obtingut: «Fueron captivas tres mil almas³² y el despojo de seda, oro, plata y aljofar valió mucho precio. Tomose gran cantidad de ganado mayor y menor, trigo, cevada y otros bastimentos que tenían recogidos en el fuerte, en tanta cantidad que pudieran sustentarse con ello muchos días» (Mármol Carvajal 1600: 152r).

Finalment, pel que fa a les baixes pròpies, tots dos autors van indicar que foren nombroses, cosa prou normal si pensem en l'assalt massiu dut a terme sobre una posició fàcilment defensable. Lluís de Requesens va avisar al rei sobre les baixes pròpies, donant uns números que semblen, a priori, baixos, en una sospita que confirmarien els cronistes:

Recibiose de nuestra parte arto daño porque hasta agora an muerto más de çien hombres y muchos dellos cavalleros y soldados muy particulares y debe de aver heridos más de seiscientos a los quales yo he visto todos y no me pareçe que ay entrellos quarenta questén con peligro, pero todavía queda el terçio de manera que ha menester muchos días para rehazelle. De los cavalleros heridos es el más principal don Juan de Cárdenas que tiene un muslo atravesado de una saeta y peleó tan bien que aunque sea mi sobrino me puede V. Md. creer que ninguno le hizo ventaja y assí mismo pelearon muy bien todos estos cavalleros y capitanes y es cierto que yo no podría dezir con verdad que ninguno aya peleado mal, porque no he visto en mi vida arremeter gente con mayor determinación y demás de la aspereça del sitio, los moros se avían attincheado (sic) por todas partes y por la más corta dellas avia más de una milla de subida.³³

30 BVA, Manuscrit 2032., p. 54a.

31 *Ibidem*.

32 Si hi havia quatre mil, n'escaparen dos mil i en mataren altres dos mil, sembla molt exagerat que es poguessin capturar tres mil més. Els seus comptes no surten, i fins i tot el nombre sembla excessiu.

33 AGS, EST, llig. 912, docs. 103-105.

Efectivament, si mirem les cròniques, les baixes hispàniques són multiplicades considerablement. Luis de Mármol Carvajal feia ascendir el número fins els quatre-cents morts i més de vuit-cents ferits, la major part d'ells entre els soldats dels terços d'Itàlia que havien liderat l'atac (Mármol Carvajal 1600: 152r). Per Diego Hurtado de Mendoza, els morts serien tres-cents i els ferits més de sis-cents.³⁴ Unes xifres que concorden més amb la narració dels fets que trobem a les cròniques i a les pròpies lletres de Lluís de Requesens.

La reacció de Felip II a aquesta victòria costosa fou de veritable enuig. Tot i haver demanat permís a Don Joan d'Àustria abans d'iniciar l'ofensiva sobre el penyal fortificat, això no va fer que el rei calmés la seva desaprovació. Lluís de Requesens havia incomplert una ordre directa, ja que havia de romandre com a direcció de les galeres sempre que Don Joan no hi fos. Per tant, les havia deixades sense un líder. Un Capità General del Mar que va ser interpellat directament pel rei, qui volia explicar al seu germanastre els motius de l'enuig mal:

El comendador mayor tuvo buen suceso como decís y como entiendo yo que lo merece su celo y su intención; mas salir en persona en tierra, teniendo en vuestra ausencia el cargo de la mar, fué cosa digna de mucha reprehensión, porque estando en ella no conviene en ninguna manera salir de ella á nada como lo hizo y hacia siempre el Príncipe Doria. Esto es lo que por agora tengo que reprender (CODOIN vol. 28: 15).

La majoria de la historiografia que ha citat aquest malestar de Felip II l'ha esmentat de formal puntual, no s'han aturat pas sobre les explicacions que va donar Requesens. La intervenció era urgent segons explica el propi Requesens, per això es va decidir a accelerar el desembarcament de la tropa:

Aunque para secutallo [la jornada de Frigiliana] esperé la respuesta de su Excelencia, puesto casso que desde luego comencé a aparejarme para la jornada y si deste levantamiento se supiera algo quando fueron hechas las postreras cartas que tengo de Vuestra Magestad o quando se escribieron las que entonces tenía el Señor don Juan no me pasara por pensamiento de emprender nada sin nueva horden, pero aviéndose offresçido esta novedad después de hechas las dichas cartas, y corriéndose peligro de perderse esta ocasión si se difería, y desear yo que no se pierda ninguna de las en que pueda Vuestra Magestad ser servido, me resolví a hechar la infantería en tierra aquel mismo día para bestilla y armalla que como Vuestra Magestad habrá visto por otras mías tenía dello arta necessidad, y no se les avian repartido aun los bestidos que en Barcelona les hize hazer ni algunas de las armas, aguardando a este tiempo.³⁵

Però els motius pels quals va emprendre aquest assalt sense ordre expressa de Felip II encara els torna a repetir en altres moments, on encara detalla més la situació que es va trobar abans de dur a terme l'atac:

34 BVA, Manuscrit 2032., p. 54r.

35 AGS, EST, llig. 912, docs. 103-105.

He rreçebido de 12 deste en que muestra Vuestra Magestad sentimiento de aver yo enprendido la jornada de la Sierra sin tener orden. Y si Vuestra Magestad manda ver lo que yo he escrito se verá que no la emprendí ni salí de galera asta tener la visión del señor don Juan. Y todo lo que antes de esta se hizo fueron prevenciones que aunque se uviera de dexar la jornada, no eran perdidas, pues vestir y armar la infantería se avía de hazer para donde quiera que uviese de ir, y si esperava la orden de Vuestra Magestad., como yo quisiera hazello, se perdiera la ocasión, y aquellos moros fueran socorridos, que esperavan a Gironcillo con golpe de gente y se uvieran rrebelado todos los lugares de la Charquía de Málaga y Serranía de Rronda que estavan para hazello, y con esto se an aquietado. (...) A mí me movió solo en lo de servir (...) pues de la presa que se ha hecho no me cabe parte ninguna, ni la quiero, y me questan más de dos mil ducados de mi casa los socorros que di a heridos y a otras cosas que en estos días se ofrecieron. Pero en esto va poco, pues la Hazienda ni la vida no la quiero sino para servir a Vuestra Magestad.³⁶

És ben conegut, però, que no devia influir gaire en la relació entre Felip II i Lluís de Requesens més que en un toc d'atenció del rei a un dels seus més lleials servidors. Després de sotmetre la darrera resistència de las Alpujarras a la tardor del 1570, seria una de les grans personalitats a la victòria cristiana a la batalla de Lepant, per ser nomenat després com a governador de la Llombardia i dels Països Baixos. Tanmateix, malgrat tots aquests honors, quelcom tindria ben clar des de la batalla de Frigiliana: «De aquí adelante estaré advertido de no enprender cosa de estas sin orden».³⁷

5. Conclusiones: quan les cròniques diuen més que la correspondència

De l'anàlisi de la informació qualitativa aportada per les principals cròniques i el seu estudi comparatiu amb la documentació original dels protagonistes, en podem extreure diverses conclusions.

El primer que cal destacar és el fet específicament. La batalla de Frigiliana va ser un dels grans enfrontaments directes entre dos contingents a la guerra de las Alpujarras, i cal situar-lo en la seva justa posició, només per sota de setges de magnitud descomunal per l'època com el de Galera, que va dirigir don Joan d'Àustria en persona. Cal, per tant, considerar aquest assalt com un dels grans moments de conflicte, amb la caiguda de la rebel·lió de la serra de Bentomiz en un sol cop, cosa que podria haver fet la de las Alpujarras molt més intensa en el cas d'haver-se unit els dos contingents.

A més, aquest enfrontament és paradigmàtic de la pròpia guerra. La defensa desesperada d'uns moriscos pobrament armats que utilitzen posicions defensives gairebé inaccessibles per evitar un atac senzill d'un enemic molt més nombrós i millor armat. Les dones morisques defensant la posició i saltant al buit quan es veuen superades o els soldats escalant les parets de roca entre una pluja de pedres i sagetes són escenes que il·lustren perfectament la condició de crueltat extrema i explícita, alhora del caràcter eminentment muntanyós de l'aixecament morisc.

36 AGS, CCA, leg. 2152, doc. 101.

37 *Ibidem*.

Aquestes pàgines, a més, també han permès accedir a la figura de Requesens com a líder militar i al seu conflicte amb Felip II després de la batalla per haver abandonat les galeres a les que havia de servir sempre que no hi fos Don Joan. Malgrat que resulta prou clar que l'oportunitat de l'atac existia, com també que s'unissin els contingents aixecats a les diverses serres, queda clar que va maquillar les baixes pròpies a les cartes que va escriure al rei. Ja amb una primera lectura, és sospitós que es comptin cent morts en un assalt sobre una posició tan fàcilment defensable. Però, a més, els principals cronistes, Luis de Mármol Carvajal i Diego Hurtado de Mendoza, multipliquen aquests morts per tres i quatre en unes obres que coincidien en la majoria dels aspectes amb l'extensa carta que el Comanador Major va enviar al rei. Per tant, és una mostra feient de com aquests cronistes són d'una extraordinària importància, fins i tot, per contradir els protagonistes dels fets. Uns autors que, més enllà de l'evident funció propagandística de les obres, no havien de retre comptes personalment amb el rei, ni el futur de la seva nissaga depenia de la bona voluntat del monarca; cosa que no podien dir la majoria dels nobles.

És justament aquest el darrer punt que cal destacar, i el més important de tots ells. Les cròniques, principalment les citades recurrentment en aquestes pàgines, se sabia que eren una de les principals fonts sobre la guerra de las Alpujarras per la precisió i qualitat dels autors, però en escasses ocasions s'han enfrontat a la documentació original per tal d'analitzar un fet. En aquest estudi, però, comparant les seves narracions a les cròniques amb les relacions que van fer els protagonistes a cartes dirigides al propi rei, s'ha pogut copsar l'enorme grau de detall dels autors. Tant pel que fa al lloc de Frigiliana, com al nom dels diversos líders, els assalts coordinats i el número aproximat tant dels efectius, dels morts o dels captius, les diverses informacions són prou acurades dins desviacions d'unes desenes o centenars prou comprensibles a l'època. És a dir, després d'aquesta comparativa amb documentació del Archivo General de Simancas, no queda res més que sumar una línia més a la vàlida com a font històrica d'unes cròniques que han nodrit d'informació veraç els estudis sobre la guerra de las Alpujarras fins als nostres dies.

Víctor Jurado Riba. La importància històrica de les cròniques de la guerra de las Alpujarras:
estudi comparatiu de la batalla de Frigiliana

Bibliografia

- Barrios Aguilera, M. (2008) *La convivencia negada. Historia de los moriscos del Reino de Granada*, Albolote, Comares.
- Catalá Sanz, J. / Urzainqui Sánchez, S. (2009) *La conjura morisca de 1570: la tentativa de alzamiento de Valencia*, València, Conselleria de Cultura de la Generalitat valenciana.
- Clopas Batlle, I. (1971) *Luis de Requesens. El gran olvidado de Lepanto*, Martorell, Ayuntamiento de Martorell.
- García Hernán, Enrique. (1996) “De la guerra de Granada a la batalla de Lepanto. Progresos de una armada moderna”, *Revista de Historia Naval*, 54, pp. 53-61.
- Gil Sanjuán, J. (1997) “Ginés Pérez de Hita y las rebeliones moriscas malagueñas”, *Baetica. Estudios de Arte, Geografía e Historia*, 19-2, pp. 121-133. (<https://doi.org/10.24310/BAETICA.1997.v2i19.570>)
- Hurtado de Mendoza, D. (1970) *Guerra de Granada* (edició, introducció i notes a cura de Bernardo Blanco-González), Madrid, Castalia.
- Mármol Carvajal, L. (1600) *Historia del rebelion y castigo de los moriscos del Reyno de Granada*, Málaga, Juan Rene impressor.
- Mármol Carvajal, L. (2015) *Historia del rebelión y castigo de los moriscos del reino de Granada* (estudi introductor, edició, notes i índex a cura de Javier Castillo Fernández), Granada, Editorial de la Universidad de Granada, Tres Fronteras ediciones y Diputación de Granada.
- Navas Acosta, A. (1975) “La batalla de Frigiliana o la Rebelión de Bentomiz”, *Jábega*, 9, pp. 17-26.
- Pidal y Carniado, P. J./ Salvá, M. (1856) *Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España. Volumen 28. Correspondencia de Felipe II y otros personajes con Don Juan de Austria*, Madrid, Imprenta de la viuda de Calero.
- Rodríguez de Gálvez, R. (1905) *Panegírico de San Miguel Arcángel, patrono de Nerja (Málaga), con un apéndice de noticias para la historia de la mencionada villa*, Jaén, Establecimiento tipográfico de la Unión.
- Sánchez Ramos, V. (1996) “El mejor cronista de la guerra de los moriscos: Luis del Mármol Carvajal”, *Sharq al-Andalus*, 13, pp. 235-255. (DOI: 10.14198/ShAnd.1996.13.14)
- Sánchez Ramos, V. (2004) “Los tercios de Italia y la Guerra de los Moriscos”, dins Barrios Aguilera, M. / Galán Sánchez, Á. (eds.). *La historia del Reino de Granada a debate. Viejos y nuevos temas. Perspectivas de estudio*, Málaga, Centro de ediciones de la de la Diputación Provincial de Málaga/ Actas, pp. 77-112.
- Xavier, A. (1984) *Luis de Requesens en la Europa del siglo XVI*, Madrid, Vassallo de Mumbert editor.